

HIPPODROOM WORDT PAARDENPLEIN

De wederopstanding van Constantinopel na 1453

Rolf Strootman

Sinds begin 2010 is Istanbul een museum rijker: Historisch Museum 1453. Centraal staat een reusachtig panoramaschilderij dat een beeld geeft van de inname van de stad door Osmaanse troepen in de ochtend van 29 mei 1453. Kosten noch moeite zijn gespaard om er een overweldigende visuele en auditieve ervaring van te maken. Bussen vol uitgelaten Turkse schoolkinderen rijden af en aan. Buitenlandse toeristen weten hun weg naar het museum, dat buiten de muren tegenover de Poort van de Heilige Romanus ligt, nauwelijks te vinden. Voor hen is dit spektakel dan ook niet bedoeld.

In dit museum is de Osmaanse verovering van Constantinopel een *Turkse* verovering van *Istanbul*. Het is een keerpunt in de geschiedenis, een breuk met een irrelevant verleden. Dat tot halverwege de negentiende eeuw de meeste Osmanen geen Turken waren en de meeste Turken geen Osmanen wordt gemakshalve vergeten. Het uit een imposante wolkenmassa stromende zonlicht recht boven de centrale voorstelling van het panorama – het hijsen van het Osmaanse oorlogsvaandel op een van de torens – suggereert goedkeurende goddelijke betrokkenheid. Precies aan de overzijde van het cirkelvormige panorama, bevindt zich niet toevallig de door de goddelijke zonnestrallen verlichte figuur van Mehmet II, de veroveraar van Constantinopel (Afbeelding 1).

In de namiddag van de dag waarop Constantinopel viel reed Mehmet de Veroveraar, amper eenentwintig jaar oud, op een wit paard de stad binnen. Dat witte paard is een interessant detail: op precies zo'n paard reed in het jaar 1261 de Byzantijnse keizer Michaël VIII Palaeologus Constantinopel binnen om de stad opnieuw in bezit te nemen na een infame vijftigjarige bezetting door katholieke kruisvaarders. Beide heersers, de bevrijder in 1261 en de veroveraar twee eeuwen later, werden in het hart van de start geconfronteerd met hetzelfde droevige beeld: het vervallen Hippodroom en de door struikgewas overwoekerde ruïnes van het Grote Paleis van de Byzantijnse keizers. Alleen de Haghia Sophia stond nog ongeschonden. De Haghia Sophia is gebouwd voor de eeuwigheid. Maar hoe anders was de reactie van de twee heersers. Michaël besloot te verhuizen naar een kleiner paleis aan de rand van de stad. Mehmet in zijn jeugdige

overmoed besloot een nieuw paleis te bouwen dat groter en mooier moest worden dan het Byzantijnse – en het hippodroom opnieuw in gebruik te nemen.

Het verhaal gaat dat Mehmet weende toen hij de ruïnes van het Grote Paleis aanschouwde, en dat hij een melancholisch vers van de Perzische dichter Saadi citeerde, zich even niet bekommerend om dat Turkse spreekwoord dat zegt dat wie Perzisch praat zijn geloof al half kwijt is: “De spin weeft de gordijnen in het paleis van de Caesars / De uil slaakt zijn nachtroep van de torens van Afrasiab.” *Sic transit gloria mundi!* Bij de Haghia Sophia aangekomen steeg hij af, raapte stof van de grond op en strooide dat over zijn hoofd uit deemoed voor God. In de enorme kerk hadden zich duizenden angstige Grieken verzameld. In een film die in het historisch museum Panorama 1453 vertoond wordt, zien we hoe de Griekse bevolking van Constantinopel sidderend bijeen staat wanneer Mehmet de Haghia Sophia bereikt. Dan maakt de sultan een verzoenend gebaar en zegt op vriendelijke toon dat niemand iets te vrezen heeft. De gezichten ontspannen en al snel durft men weer te lachen.

In werkelijkheid verliep het wel even anders. De inwoners, de asielzoekers in de Haghia Sophia inclusief, werden gedood of in slavernij weggevoerd. Een Venetiaanse ooggetuige, Nicolò Barbaro, schreef later dat bloed door de steile straten stroomde als water na een plotselinge regenstorm, en dat afgeslagen hoofden daarop naar zee spoelden “als meloenen op een kanaal”. Natuurlijk geschiedde dit alles zeer tegen de zin van Mehmet, die van Constantinopel zijn nieuwe hoofdstad wilde maken. Maar hij had geen keus. Omdat de stad zich niet vrijwillig had overgegeven, moest deze volgens het destijds vigerend oorlogsrecht drie dagen geplunderd worden. Tandenknersend had Mehmet hierin toegestemd maar wel de plunderende krijgers verboden de stad fysiek te beschadigen. Alle gebouwen vielen als krijgsbuit de heerser toe.

Zo althans luidde de officiële versie. In werkelijkheid bleven de gebouwen lang niet allemaal gespaard. Mehmet's persoonlijke biograaf, de Griek Kritoboulos, schrijft niet voor niets dat de sultan in tranen uitbarstte “toen hij de grote aantallen doden en de verwoestingen aan de gebouwen aanschouwde” (Freely 2010, 43). Eén ding is wel zeker: Mehmet's propaganda was al even uitgekiend als die van zijn grote voorbeeld, Alexander de Grote. Dat geldt met name voor de traditie die zegt dat Mehmet tevergeefs zijn best deed om het lichaam te vinden van Constantijn XI, de laatste Byzantijnse keizer die verdween in het krijgsgewoel bij de Romanus Poort diezelfde ochtend – een motief dat rechtstreeks ontleend lijkt te zijn aan het vooral in de Islamitische wereld populaire beeld van Alexander die weent bij het lichaam van de door hem overwonnen (maar door verradershand gevelde) Perzische koning Darius. En zoals Alexander de legitieme opvolger

beweerde te zijn van de Perzische Grote Koning, zo trachtte ook Mehmet zijn heerschappij in te bedden in de eeuwenoude Romeins-Byzantijnse traditie van universeel heerserschap.

Een vervallen stad

De stad die Mehmet in 1453 aantrof was een schim van de glorieuze Stad der Wonderen uit de hoogtijdagen van het Laat Romeinse Rijk. Constantinopel was al vóór de drie dagen van plundering door Osmanen grotendeels ontvolkt – een verzameling verspreide dorpen eerder dan een echte stad. Kerken stonden leeg of waren ingestort. Het reusachtige Keizerlijk Paleis aan het Hippodroom deed dienst als steengroeve.

De bevolking was al begonnen te krimpen toen in 642 door de Arabische expansie de graantoevoer vanuit Egypte was beëindigd. Natuurlijk waren er ook daarna nog bloeiperiodes geweest, met name in de achtste en negende eeuw. Er was door de eeuwen heen ook steeds stevig bijgebouwd, zij het nooit meer op de grandioze schaal van het Hippodroom of de Haghia Sophia. Maar bestaande gebouwen werden slecht onderhouden en wat in de loop der tijden door branden, aardbevingen en geweld verwoest was, werd uit geldgebrek niet meer hersteld. Al rond 1200 was het Grote Paleis aan het verkrummen. Een ware catastrofe tenslotte was de Vierde Kruistocht in 1204, toen een horde losgeslagen ‘Franken’, geholpen door het perfide Venetië, de stad plunderden – een ramp die gevolgd werd door een halve eeuw van al even catastrofaal wanbeheer door niet wezenlijk in de stad geïnteresseerde Latijnse ‘keizers’. Toen in 1261 de Byzantijnen Constantinopel heroverden, werd het gebeente van de Venetiaanse doge die in 1204 de aanval leidde, Enrico Dandolo, uit zijn tombe in de Haghia Sophia gehaald en buiten voor de honden gegooid.

“The fall of 1204 [was] an unmitigated misfortune; that of 1453 ... replaced a dying empire by a younger and more vital people”, schreef ooit een recalcitrante historicus (Liddell 1956: 121). Inderdaad zou Mehmet de stad opnieuw bevolken, onder meer door leegstaande huizen weg te geven aan Griekse en Joodse migranten en het patriarchaat van de orthodoxe kerk naar de stad terug te halen. Een halve eeuw later was de bevolking alweer aangegroeid tot honderdduizend zielen en rond 1600, toen ook graanaanvoer uit Egypte weer tot de mogelijkheden behoorde, was het Osmaanse Constantinopel (in het Osmaans Qostantiniyya al-Kubrā geheten) met een half miljoen inwoners onbetwist de grootste stad van de wereld.

Maar zo zal Mehmet het zelf niet helemaal bedoeld hebben. Mehmet was waarschijnlijk de eerste van zijn dynastie die zijn heerschappij beschouwde als een voort-

zetting van de opeenvolging van wereldrijken die kenmerkend is voor de geschiedenis van het Midden-Oosten en het Middellandse Zeegebied, met name als een voortzetting van het Romeinse Rijk. Met de verovering van Constantinopel en het overwinnen van de laatste Griekse keizer Constantijn XI verwierf Mehmet formeel het keizerschap en konden zijn opvolgers zich vol trots presenteren als wereldheerser. Zijn zoon en opvolger, Selim de Vastberadene, verwierf in 1517 voor zijn dynastie bovendien de titel van kalief, Heerser der Gelovigen. Vanaf dat moment was de Osmaanse sultan *mutatis mutandis* keizer en paus tegelijk. En: ze bezaten de Stad.

In 1453 stond Mehmet voor de uitdaging Constantinopel om te vormen tot een islamitische stad én maximaal gebruik te maken van het oudere prestige van de stad als wereldcentrum. Hoe pakten hij en zijn directe opvolgers dat aan?

Een liggende Griekse Y

In weerwil van een hardnekkig cliché dat zegt dat Islamitische stedenbouw niet volgens een vooropgezet plan verliep, was de stedelijke herinrichting in de vijftiende en zestiende eeuw zorgvuldig gepland (İnalçik 1998). Het is veelbetekenend dat Mehmet en zijn opvolgers daarbij de bestaande Byzantijnse stadstructuur in grote lijnen intact lieten. Dat laat zich niet zomaar als gemakzucht verklaren. Een reden waarom Mehmet en zijn opvolgers vasthielden aan bestaande structuren was het feit dat Constantinopel door zijn monumenten en met name ook de rituele verbindingslijnen tussen die monumenten was vormgegeven als een symbolisch wereldcentrum. Het was vanwege deze symboliek dat de inname van de stad eeuwenlang bovenaan het verlanglijstje geprikt had van alle Arabische en Turkse imperiumbouwers.

De veelgehoorde litanie, dat er 'zo weinig' over is van Byzantijns Constantinopel, doet niet alleen onrecht aan historische continuïteit van Constantinopel als imperiumhoofdstad, een stad die juist ná 1453 weer zo'n bepalende rol ging spelen in wereldgeschiedenis, maar is bovendien onjuist. Wie een beetje z'n best doet en bijvoorbeeld met John Freely's *Strolling Through Istanbul* in de hand door het stadsdeel Fatih rondsloopt krijgt al snel de indruk dat in het christelijke Constantinopel overal op de meest onmogelijke plekken heiligdommen stonden. Toch was het rituele landschap van de stad in Byzantijnse tijden niet zo ongeordend als het op het eerste gezicht lijkt. De routes van de vele verschillende processies waarbij men op even zovele feestdagen protretten en botten van heiligen rondroeg doorkruisten het stedelijke landschap van voor naar achter en van links naar rechts. In de loop van het christelijke jaar werd zodoende de gehele stad door keizer, clerus en bevolking plechtig doorlopen en daardoor

ritueel gemarkeerd, volgens vaste patronen die in de Vroege Middeleeuwen ontstonden en grotendeels ongewijzigd tot 1453 bleven voortbestaan (Brubaker 2001). Bovendien kende het stedelijke landschap van Constantinopel, ondanks de veelheid en spreiding van heiligdommen, drie heel duidelijke zwaartepunten, drie clusters van belangrijke religieus-politieke monumenten: (1) de Gouden Poort en omgeving aan het zuidelijke uiteinde van de muren bij de Zee van Marmara, (2) het bijzonder heilige district Blachernai aan het noordelijke uiteinde van de muren bij de Gouden Hoorn, en (3) het centrale gebied rond het Hippodroom en het keizerlijk paleis in het uiterste oosten van de stad bij de Bosporus, waar de keizer resideerde omringd door talloze relikwieën en andere heilige attributen. Alle drie de plaatsen waren nauw verbonden met het keizerschap.

De drie clusters waren met elkaar verbonden al even duidelijke lijnen in het landschap die tevens de belangrijkste processieroutes vormden. Uitgetekend op een kaart hebben deze routes de vorm liggende Griekse Y. Deze wegen waren tevens de belangrijkste processieroutes van de stad: de weg waarlangs zich de Heilige Maagd in de gedaante van de Hodegetria Icoon (zie onder) bewoog in tijden van nood (van het centrum naar Blachernai) en na redding en overwinning (van de Gouden Poort naar het centrum). Deze basisstructuur zou ook de ontwikkeling van het Osmaanse Constantinopel bepalen, zij het met een paar interessante accentverschuivingen.

De eerste van deze drie kernen, dat zal niemand verbazen, was het gebied rondom het Hippodroom. Hoewel in verval in 1453, was dit een uitgesproken 'keizerlijk' gebied met onder meer de twee grote imperiale basilieken Haghia Sophia en Haghia Eirene – het bezitten van de ultieme wijsheid en het brengen van wereldvrede zijn aspecten van Christus maar de monarchale 'subtekst' ligt er in beide gevallen duimendik bovenop. En natuurlijk de uitgestrekte, van de buitenwereld afgesloten agglomeratie van paleizen, heiligdommen en tuinen die tezamen het Grote Paleis vormden. Op het paleisterrein, pal naast de Grote Troonzaal (Chrysotriklinos), bevond zich de Kerk van de Moeder Gods van de Vuurtoren, de 'Heilige Kapel' waarin vele van de voornaamste relikwieën van het imperium bewaard werden. Dat waren hoofdzakelijk objecten die verband hielden met het leven en, vooral, het lijden van Christus, zoals de doornenkroon, spijkers van het Heilige Kruis en een flacon gevuld met zijn bloed.¹ De meeste waren in de tiende eeuw op

---

¹ Tot de relikwieën behoorden voorts de arm waarmee Johannes de Doper Jezus doopte, stukken van het Heilig Kruis, de sandalen en tuniek die Christus droeg tijdens de Passie, de Romeinse lans waarmee het bloed in bovengenoemde flacon werd afgetapt, een stuk van de heilige grafsteen en tenslotte de Mandylion, een afdruk van Christus' gelaat op een doek, door hem persoonlijk

de Arabieren veroverd. Het allerbelangrijkste magische attribuut in de stad was veel ouder en bevond zich in een klooster buiten het paleis: de Hodegetria icoon, een door de evangelist Lucas naar het leven geschilderd portret van Maria, wijzend naar het goddelijk kind dat zij op de arm draagt (Hodegetria betekent zoveel als 'zij die de weg wijst' naar de Verlossing). De icoon, voor het eerst geattesteerd in de vijfde eeuw, werd bewaakt en verzorgd door een broederschap van twintig in het rood geklede monniken. Het was door middel van deze icoon dat de Byzantijnen in tijden van nood de hulp konden inroepen van de Heilige Maagd sinds zij in 626 voor het eerst verschenen was om de stad te redden van de Avaren (Pentcheva 2002 en 2006). De accumulatie van heilige objecten in de imperiale hoofdstad diende mede ertoe Constantinopel te markeren als centrum van het Christendom, niet in de laatste plaats ook in competitie met de paus in Rome en de nepkeizer van het Heilige Roomse Rijk.

Toen de Turken stad veroverden waren al die goddelijke dingen – die natuurlijk ook een Islamitische heerser prima van pas hadden kunnen komen – verdwenen. Ze waren meegenomen door de Kruisvaarders en Venetianen in 1204 of kort daarna door de Latijnse machthebbers weggeschonken en verkocht aan West-Europese vorsten. Een deel van de keizerlijke relikwieënverzameling bevindt zich nu in de Sainte Chapelle in Parijs. De Hodegetria verdween spoorloos toen Osmaanse troepen op 29 mei 1453 de muren doorbraken ter hoogte van de Heiland-in-Chōra Kerk, waar de icoon voor de duur van de belegering stond opgesteld. De Osmaanse sultans legden daarom in de loop der eeuwen hun eigen verzameling heilige objecten aan, die deels eenzelfde functie had als de verloren christelijke: Constantinopel op de kaart zetten als het door God uitverkoren wereldcentrum en het tot uitdrukking brengen van de innige verbondenheid tussen de Almachtige en diens menselijke zaakwaarnemer, de *padishah* (Grote Koning), de 'Schaduw van God' op aarde. De Osmaanse verzameling, die vooral tot stand kwam in de zestiende eeuw toen het imperium op het toppunt van zijn macht was en die nu in het merkwaardige Museum van de Heilige Mantel in het Topkapı Paleis te bezichtigen is, omvat onder meer de mantel en de wapens van de Profeet, de zwaarden van de eerste kaliefs en de staf waarmee Mozes water uit de rots sloeg.

---

geschonken aan koning Abgar V van Edessa (mét bijbehorende, handgeschreven aanbiedingsbrief). Buiten het paleis bevond zich het kleine maar cruciale heiligdom van de Theotokos (Moeder Gods) in Chalkoprateia, rond 450 gebouwd als bewaarplaats van een van de toprelikwieën van de stad: de gordel van de Heilige Maagd; zie Mathews 1971: 28-33; restanten van de apsis zijn nog zichtbaar vanaf Alemdar Caddesi, ongeveer ter hoogte van de Hagia Sophia.

Hippodroom wordt Paardenplein

Een belangrijke continuïteit is de blijvende betekenis van het Hippodroom als centrale plek voor monarchale representatie en interactie tussen heerser en onderdanen. Het Hippodroom, een kleinere kopie van het Circus Maximus in Rome, was op 11 mei 330 door Constantijn de Grote persoonlijk ingewijd, tegelijk met de stad zelf. En evenals het Circus Maximus was het Hippodroom van Constantinopel de plaats waar naar oud Hellenistisch gebruik de heerser zich aan het volk presenteerde en waar behalve wagenrennen ook belangrijke processies verbonden met het keizerschap plaatsvonden. Niet voor niets strekte zich het Hippodroom over zijn gehele lengte langs de voorzijde van het Grote Paleis uit, als een gigantische tribune voor de cultus van de monarchie.

Misschien is het beter om te spreken van de *terugkeer* van het Hippodroom als centrum van stad. Van 1256 tot 1453 resideerden de keizers immers in Blachernai aan de rand van de stad. Er was niet veel meer over van wat eens het grootste monument was van de Byzantijnse hoofdstad. Wagenrennen werden er al eeuwen niet meer gehouden. Een ets van de Franse illustrator Étienne Dupérac uit de jaren 1560 laat zien dat destijds niet veel meer overeind stond dan heden ten dage (Afbeelding 2). In de eerste plaats de *sphendone*, de imposante halfronde boogconstructie die het plateau schraagt aan de zuidzijde, waar de grond stijl afloopt naar de Zee van Marmara. En ten tweede de monumenten ter versiering van de *spina*, het langgerekte middengedeelte van de renbaan waar in betere tijden de racewagens omheen joegen. De tekenaar bezocht niet zelf Constantinopel maar werkte naar aanwijzingen van de oudheidkundige Onofrio Panvinio, wiens boek *De ludis circensibus* hij illustreerde, en die zich op zijn beurt baseerde op ooggetuigenverslagen en een (terechte) vergelijking met het Circus Maximus in Rome. Van de vele zuilen die Dupérac intekende is alleen de Egyptische obelisk herkenbaar afgebeeld. De Osmaanse etnograaf Evliya Çelebi noemt in Boek 1 van zijn *Seyahatname* (1630) drie objecten die hij rekent tot de in totaal zeventien ‘magische talismans’ uit de pre-islamitische oertijd die de stad in zijn tijd rijk was – dezelfde drie zuilen die er nu nog steeds staan: de Obelisk van Tuthmosis, de gemetselde obelisk en de Slangenzuil. Een eerdere ooggetuige, de Franse gezant Pierre Gilles die van 1544-1547 in de stad verbleef, beschrijft hoe in de tijd van Süleyman de Schitterende het Hippodroom

nog steeds dienst deed als marmergroeve.² Het Hippodroom was een vlakte geworden, een grote open plek middenin de stad. Opvallend is, dat in de eerste eeuw na de verovering Turkse edelen hier hun paardrijkunsten vertoonden tijdens ceremoniële gelegenheden. De sultan en hoogwaardigheidsbekleders sloegen er hun tenten op als waren ze op campagne of zoals hun voorouders dat deden op de steppe. Hieraan dankt het plein zijn huidige Turkse naam: At Meydani, 'Paardenplein'. De officiële naam is tegenwoordig overigens Sultanahmet Plein, maar daar stoort niemand in Istanbul zich aan.

Al in de zestiende eeuw was het plein omringd door Osmaanse bouwwerken en in gebruik voor processies waarbij de sultan zijn macht, rijkdom en glorie toonde door middel van dagenlange parades van ambachtslieden, derwischen en janitsaren. Potsenmakers en acrobaten voerden hun kunsten op. Exotische wilde dieren en modellen van grote bouwwerken werden aan het publiek getoond. Omgekeerd lieten ook de inwoners van Constantinopel zich aan de sultan zien. Georganiseerd volgens hun religieus-etnische *millet* paradeerden de Moslims, Grieken, Armeniërs, Joden en de uit Spanje verdreven Moren langs de sultan. De sultan deelde aan privileges en eergeschenken uit, met name kaftans. De festiviteiten werden afgesloten met ruiters- en worstelwedstrijden en vuurwerk. Afbeeldingen van de processies, bijvoorbeeld die in de *Surnâme-i Hümayûn* van Nakkash Osman (1582) in de collectie van de bibliotheek van het Topkapı Museum, laten zien dat de sultan – in dit geval Murat III – toekeek vanuit een boven het publiek geplaatste loge, mogelijk de nog altijd bestaande uitbouw aan de buitenmuur van het İbrahim Paşa Sarayı (Afbeelding 3) – precies zoals eertijds de Byzantijnse *basileus* toekeek vanuit de Kathisma, de keizerlijke loge. Tussen 1490 en 1832 zijn in totaal 79 zeer grote imperiale festivals op het Paardenplein geattesteerd, de meeste georganiseerd ter gelegenheid van de besnijdenis van kroonprinsen (Nutku 2010).

Het Paardenplein was de focus van alle Osmaanse bouwactiviteit in de stad. Het belangrijkste monument dat hier tenslotte in 1616 tijdens de regering van Ahmet I (1603-1617) voltooid werd, was de grote imperiale Sultanahmet Moskee, die onder toeristen bekend staat als de Blauwe Moskee. De moskee onderscheidt zich van alle andere in de stad, en zelfs in de wereld, doordat het de enige is met zes minaretten. De symbolische boodschap daarvan is zonneklaar: dit is het belangrijkste heiligdom op aarde na de

---

² *De Topographia Constantinopoleos* II 13. Zelfs in de ommuring van de buitenhof van de Sultanahmet Moskee (1609-1616) zijn nog pilaren uit het Hippodroom verwerkt; in tuin van de moskee staat tussen de rozenstruiken één marmeren bank van de tribunes min of meer *in situ*.

moskee van Mekka, die zeven minaretten telt. Mekka viel in deze tijd overigens onder de jurisdictie en bescherming van de Osmaanse sultans, die de sleutels die toegang gaven tot de Ka'aba in hun bezit hadden. Gedurende tweeënhalve eeuw togen de sultans wekelijks naar de Sultanahmet Moskee voor het vrijdaggebed. De weg tussen de moskee en de hoofdboort van het Topkapi, waar nu de kraampjes van souvenirverkopers staan, werd een van de belangrijkste rituele routes van de stad, waar de Heerser der Gelovigen van zijn onderdanen petities in ontvangst nam.

De Weg van het Midden

Het exacte middelpunt van het gehele gebied rondom het Hippodroom was in de Byzantijnse tijd de Milion, de nulmijlpaal die het centrum van de wereld markeerde en die niet voor niets gelegen was naast het waarschijnlijk door Constantijn de Grote gebouwde Augustaion, het 'keizersforum' dat op zijn beurt naast de Chalke lag, de hoofdboort van het Grote Paleis. Vanaf de Milion liep een straat pal naar het westen: de Mese, oftewel Weg van het Midden. Deze straat, in het Turks de Weg naar het Paleis (Divan Yolu) geheten, is met z'n altijd overvolle trams nog steeds de belangrijkste verbindingsweg doorheen de oude stad. Het was over deze weg dat Mehmet II voor het eerst de stad binnenreed. Het Forum van Constantijn halverwege de Mese was de plek die hij aanvankelijk uitkoos om te resideren, en waar hij het Eski Sarayı of Oude Paleis liet bouwen in de schaduw van de zuil met het standbeeld van Constantijn de Grote. Op deze plek liet hij tevens de eerste versie verrijzen van de Kapalı Çarşı, de grote overdekte bazaar. De Mese /Divan Yolu (de moderne straat verandert onderweg officieel een paar maal van naam maar ook daar trekt niemand in het huidige Istanbul zich wat van aan) is bijzonder monumentaal omdat in de loop der eeuwen opeenvolgende sultans en vooral viziers (ministers) en pasha's (generaals) langs de kanten ervan moskeeën, mausolea, gaarkeukens, scholen, fonteinen enzovoorts bouwden.

Bij het Forum van Theodosius (nu het Beyazit Plein) splitste de Mese zich in tweeën: één afslag liep in noordwestelijke richting naar Blachernai, en een ging in zuidwestelijke richting naar de Gouden Poort. Dit waren door de eeuwen heen de voornaamste processieroutes van de Byzantijnse stad. Wanneer in Byzantijnse tijd vijandelijke legers de stad bedreigden – en dat gebeurde vaak – dan brachten de twintig rode monniken de Hodegetria naar Blachernai, waarvandaan de heilige icoon door de patriarch zelf over de muren gedragen werd, die daardoor onneembaar werden. Onderweg naar Blachernai passeerde men de fameuze Kerk van de Heilige Apostelen, de op één na grootste kerk van de stad. Hier bevond zich het mausoleum van Constantijn de Grote en de kapel waarin de

meeste vroege Byzantijnse keizers begraven lagen. Er valt heel wat voor te zeggen dat niet de Haghia Sophia maar dit het voornaamste heiligdom van de stad was. In ieder geval gebeurde er met deze kerk na de verovering iets buitengewoon interessants.

De kerk was in 1453 een halve ruïne. Aanvankelijk werd het gebouw als hoofdkerk ter beschikking gesteld aan de nieuwe patriarch, Gennaios, maar deze moest in 1463 verkassen toen Mehmet opdracht gaf de treurige restanten op te ruimen en het terrein gereed te maken voor een megalomaan project.³ In de loop van zeven jaar verrees op deze heilige grond waar eens de Kerk der Heilige Apostelen stond de reusachtige Fatih Camii, de Moskee van de Veroveraar, het eerste en grootste moskeecomplex van de stad en de locatie voor Mehmet's eigen tombe. Wat betekent dat? Het is mogelijk dat Mehmet als het ware de herinnering aan de Byzantijnse Rijk en aan Constantijn de Grote heeft willen uitwissen. Maar gezien zijn verdere houding ten opzichte van zijn Grieks-Romeinse voorganger is het waarschijnlijker dat hij zich ook hier in een traditie wilde plaatsen. Hij gaf aan de stad te hebben *hersticht*. En net zoals Constantijn met goddelijke instemming het oorspronkelijke Byzantion vergrootte en verbeterde, zo was Mehmet's herstelling een volgende grote stap voorwaarts. De traditie dat Mehmet na oplevering zijn Griekse architect onthoofden liet omdat de koepel van de Fatih Moskee kleiner was dan die van de Haghia Sophia is ongetwijfeld apocrief maar benadrukt wel Mehmet's opzet om van zijn moskee en tombe het belangrijkste heiligdom van de nieuwe stad te maken.⁴ Daar denken streng gelovige Istanbulers heden ten dage nog net zo over. Van de vele als heiligen vereerde sultans geniet Mehmet veruit de meeste vereering bij zijn tombe (Afbeelding 4). De wens de Haghia Sophia te voorbij te streven werd trouwens ook een rode draad in de bouwpolitiek van Mehmet's kleinzoon, Süleyman I de Schitterende (1520-1566), wiens architect Sinan niet zozeer een *grotere* koepel probeerde te bouwen, als wel

---

³ De benoeming van Gennaios was overigens een briljante zet van Mehmet – deze invloedrijke orthodoxe theoloog was de voornaamste tegenstander geweest van de pro-Katholieke politiek van keizer Constantijn XI, die daarmee politieke en militaire steun van het Westen hoopte te verkrijgen, en door juist hem patriarch te maken kon Mehmet zich ten overstaan van de Griekse christenen presenteren als de beschermer van de enige ware kerk, de Grieks-Orthodoxe.

⁴ Een ernstiger gebrek was het feit dat Fatih Camii, anders dan Haghia Sophia, niet aardbevingsbestendig was. Op 22 mei 1766 werd het gehele complex grotendeels door een aardbeving verwoest en haastig weer opgebouwd. Ironisch genoeg concludeerde een recent rapport over de mogelijke gevolgen van een nieuwe grote aardbeving dat de in 1771 afgeronde nieuwbouw naar alle waarschijnlijkheid opnieuw tegen de vlakte zal gaan bij de volgende grote klap, die statistische gezien niet lang meer op zich kan laten wachten.

een *betere*: een carrière lang trachtte Sinan de kerk van Justinianus te overtreffen door zijn koepels als het ware te laten 'zweven' door de schragende constructies aan het zicht te onttrekken. Maar ook in dat geval is sprake van een aanhaken bij een traditie en het streven naar vooruitgang binnen die traditie.

Vervolgde men de weg verder naar het noordwesten dan kwam men in het district Blachernai, een vreemde uitstulping ingeklemd tussen de land- en zeemuren. In Byzantijnse tijd bevond zich in Blachernai, behalve een paleis dat in de nadagen van het Byzantijnse Rijk de voornaamste keizerlijke residentie was, een aantal christelijke heiligdommen. Deze werden dermate belangrijk geacht dat de landmuren er voor omgeleid werden en daardoor juist hier relatief zwak waren. Deze zwakte werd evenwel gecompenseerd door het feit dat Blachernai de thuisbasis was van de Madonna Nikopeia, de icon van Maria de Overwinningsschenkende die Byzantijnse keizers tijdens militaire campagnes met zich meenamen om zich te vergewissen van goddelijke assistentie op het slagveld. De Madonna Nikopeia werd in 1204 gestolen door de Venetianen, die haar naast het hoofdaltaar van de San Marco plaatsten. Voorts bezat Blachernai, in alweer een ander heiligdom, de Maphorion, de sluier van Maria, die eenzelfde functie vervulde als de Nikopeia Icoon.

Helemaal aan het andere uiteinde van de landmuren was het gebied rondom de Gouden Poort minder ruim van heiligdommen voorzien, al bevonden zich ook hier de nodige kerken. De Gouden Poort was de triomfboog waardoorheen de keizer trok na het behalen van een overwinning. Hoewel de drie bogen van de poort tegenwoordig goeddeels dichtgemetseld zijn, is nog steeds goed de overeenkomst te zien met de sacrale triomfbogen zoals we die uit Rome kennen. In de hoedanigheid van triomfator bewees een keizer het keizerschap daadwerkelijk waardig te zijn: met goddelijke steun de overwinning behalen en daarmee de christelijke wereldorde beschermen was immers een kerntaak van Gods plaatsvervanger op aarde. De triomfantelijke *adventus* was dus tevens een soort inauguratieritueel. Interessant is, dat na een afgeslagen aanval op de stad niet de keizer aan het hoofd ging van de processie, maar dat deze werd aangevoerd door de Heilige Maagd, in de gedaante van de Hodegetria Icoon gezeten op een gouden strijdswagen. De keizer volgde deemoedig daarachter.

In de vroege Osmaanse tijd ging de Gouden Poort deel uitmaken van het Kasteel van de Zeven Torens (Yedikule), Mehmet's vluchtburcht en tweede residentie, die opvallend genoeg vooral aan de stadzijde het sterkst verdedigd was. De focus van het monarchaal ritueel verplaatste zich van de Gouden Poort naar het noorden. Niet precies naar Blachernai, omdat dat district, tezamen met het ongeveer aanpalende Fener de Griekse

wijk werd, die Mehmet in eerste instantie bevolkte met vrijgelaten slaven uit zijn eigen aandeel in de krijgsbuit, en waar hij het Grieks-Orthodoxe Patriarchaat vestigde. De Osmaanse imperiumreligie concentreerde zich net buiten de muren, waar men op miraculeuze wijze de beenderen en zelfs tombes vond van verscheidene metgezellen van de Profeet die hier als martelaren gestorven waren tijdens het eerste Arabische beleg in 668. De voornaamste martelaar was Abū Ayyūb al-Ansari, de standaarddrager van de Profeet die Mehmet uitkoos als beschermheilige van zijn stad, mogelijk omdat Mehmet zichzelf de standaarddrager van alle strijders voor het ware geloof noemde (Inalcık 1998: 250). In het Turks Eyüp geheten, moest zijn mausoleum van Constantinopel een belangrijk bedevaartsoord maken. Dat is ook wel gelukt. Maar het belang van Eyüp als heilige plaats was met name het gevolg van het feit dat hier nieuwe sultans het zwaard van Osman, de stichter der dynastie, omgorden – het martiale Osmaanse equivalent van een kroningsritueel – waarna de sultan in processie de stad inreed en via de Divan Yolu naar de Aya Sofya (Haghia Sophia), later de Sultanahmet Moskee reed, onderweg de graftombe van Mehmet Fatih passerend.

Mehmet Caesar, de nieuwe Alexander

Mehmet de Veroveraar is een fascinerende figuur. Wat hem onder meer zo interessant maakt is het feit dat alle pogingen om de expansie van het Osmaanse Rijk te vatten in een clichématig raamwerk van een oost-west conflict (of erger: als een *versmelting* van ‘west’ en ‘oost’) van hem afglijden als regendruppels van een paraplu. Aan zijn hof verbleven Griekse, Arabische, Turkse, Perzische en Italiaanse kunstenaars en geleerden. Zo was de architect van de Fatih Moskee een Griek genaamd Christodoulos. De categorieën “oost” en “west” zijn in deze context volslagen anachronistisch.

Mehmet wilde bovenal een nieuwe Alexander de Grote zijn. Alexander was ook in de Islamitische traditie een model voor succesvol koningschap maar wat zeker ook een rol gespeeld zal hebben is het feit dat Alexander en Mehmet afkomstig waren uit dezelfde regio. Mehmet was geboren als zoon van sultan Murat II (1421-1451) in de Osmaanse hoofdstad Edirne, het oude Adrianopel, en zijn geboorteland was Europees Thracië. Zijn moeder, Hüma, was waarschijnlijk van geboorte een Servische of zelfs Macedonische. In Mehmet's bibliotheek bevond zich een kopie van Arrianos' *Anabasis van Alexander*, de belangrijkste oud-Griekse geschiedenis van Alexanders veldtochten; tot diezelfde bibliotheek behoorde vanaf ongeveer 1468 ook een werk getiteld *De Geschiedenis van Mehmet de Veroveraar* van Kritoboulos, eveneens in het Grieks, en opmerkelijk genoeg vervaardigd door dezelfde hand die ook de *Anabasis* voor de sultan kopieerde. Die twee

werken hoorden duidelijk bij elkaar. Evenals Alexander bezocht Mehmet Troje om eer te bewijzen aan de helden uit de *Ilias*; Mehmet's eigen exemplaar van het epos, vervaardigd door de Byzantijnse geleerde Johannes Dokeianos, wordt nog altijd bewaard in het Louvre in Parijs. Ook zou Mehmet in zijn bibliotheek honderdtwintig manuscripten verzameld hebben die eens toebehoorden aan Constantijn de Grote, een andere illustere voorganger met wie hij zich graag associeerde. Vanaf 1453 nam hij de titel Caesar (Keizer) aan. Ook Mehmet's kleinzoon Süleyman de Schitterende noemde zichzelf behalve kalief 'keizer (Caesar) van alle landen van Rum'.

Het is ook niet zo vreemd dat Mehmet keizerlijke aspiraties had. Bij zijn troonsbestijging omvatte het Osmaanse Rijk reeds vrijwel geheel het territorium van het voormalige Byzantijnse Rijk: Anatolië, de Balkan en Griekenland. Het enige stukje Byzantium dat nog niet was ingelijfd, was het geografische en symbolische hart van wat toen nog steeds officieel het Romeinse Rijk was: de stad Constantinopel. Het Arabische en later Turkse verlangen om die stad te veroveren, daarbij gevolg gevend aan een hele serie van aan de Profeet toegeschreven aansporingen daartoe, was niet alleen maar strategisch van aard. Het had ook met prestige te maken en een wijd verspreid geloof onder de bevolking van het Osmaanse Rijk, met name in Anatolië en Griekenland, in de eenheid van kerk en staat. Bij dat geloof speelde Constantinopel een cruciale rol, een rol die treffend wordt samengevat in een advies dat Mehmet kreeg van zijn raadgever Kritoboulos: "De zetel van het Romeinse Rijk is Constantinopel. ... Daarom bent u nu de legitieme keizer der Romeinen. ... En hij die keizer is van de Romeinen is tevens keizer van de gehele wereld."

De innige verbondenheid van keizerschap en hoofdstad was een Romeinse traditie die terug te voeren is op de tijd dat de stadstaat Rome als republiek over een wereldrijk heerste. Tot de tijd dat Augustus een op Hellenistische leest geschoeid keizerschap introduceerde was de ware monarch van het Imperium Romanum de stad Rome. Dit is opmerkelijk omdat in alle andere imperia in de Oudheid en de Middeleeuwen universeel heerschappij logischerwijs niet met een aanwijsbare plek op aarde verbonden was. Sommige van deze rijken kenden niet eens een enkelvoudige hoofdstad of residentie (bijvoorbeeld het Perzische Rijk, het Macedonische Rijk van Alexander en de Seleukiden, en het Parthische Rijk). In de Late Oudheid groeide de ideologische betekenis van de hoofdstad doordat het keizerschap innig verbonden raakte met het Christendom en het imperiale centrum bijgevolg ook het centrum werd van de universele Christenheid – het Nieuwe Jeruzalem.

Wie de Stad bezat, bezat formeel ook de status van Keizer, de enkelvoudige 'koning der koningen' die namens God heerste over het Romeinse Rijk, het *imperium sine fine* van

Vergilius. Juist door de Republikeinse voorgeschiedenis van het Romeinse Rijk was het mogelijk dat verschillende dynastieën elkaar opvolgden zonder dat daarmee een einde kwam aan het imperium als staat. Die loskoppeling van staat en dynastie maakte het Romeinse Rijk uniek. De Byzantijnse geschiedenis had bovendien laten zien dat het recht van overwinning een even goede legitimatie voor keizerschap kon zijn als het in het purper geboren zijn. Dat laatste veranderde overigens wél in het rijk der Osmanen, bij wie staat en dynastie geheel samenvielen.

Het huwelijk van monotheïsme en imperialisme – de idee van wereldeenheid onder één god en één keizer met een aanwijsbaar samenbindend centrum – was een ‘match made in Heaven’, om het toepasselijk uit te drukken, zoals later ook de Ummayaden en Abbasiden beseften. Deze idee werd vanaf de vierde eeuw geprojecteerd op Constantinopel, dat het Nieuwe Rome én het Nieuwe Jeruzalem ineen was. Weer later gingen de Osmanen voor ‘the best of both worlds’ door het koppelen van het Romeins-christelijke centrumidee aan het Islamitisch wereldkalifaat.